

**FROM THE LATE ANTIQUITY TO THE HIGH
MIDDLE AGES: AN ARCHAEOLOGICAL VISION**
DE LA TARDOANTIGUITAT A L'ALTA EDAT MITJANA:
UNA VISIÓ ARQUEOLÒGICA

CIP 94°04/09° FRO

From the Late Antiquity to the High middle Ages : an archaeological vision = La Tardoantiguitat a l'alta Edat mitjana : una visió arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). - Girona : Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic : Documenta Universitaria, 2024. - 1 recurs en línia (343 pàgines) : il·lustracions, plànols, gràfics. - (Moncrapa ; 01)
Descripció del recurs: 17 juliol 2024
Conté: La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana / Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo ... - Textos en català, castellà i italià; resums en català, castellà i anglès
ISBN 978-84-9984-615-6

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- , editor literari II. Palahí, Lluís, editor literari III. Contenidor de (obra): Prevosti, Marta. Vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Ordenació del territori - Europa - S. V-X 2. Ciutats - Europa - S. V-X 3. Espiritualitat - Europa - S. V-X 4. Catalunya - Condicions rurals - S. V-X 5. Europa - Història - S. V-X 6. Catalunya - Història - S. V-X 7. Llibres electrònics

CIP 94°04/09° FRO

Moncrapa - 01

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / [Content and figures](#): els autors / [the authors](#)

© Il·lustració de la coberta / [Cover illustration](#): Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial
/ [Editorial team and instructions for authors and editorial policy](#):
www.documentauniversitaria.media/

Contacte / [Contact](#):

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic
cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 45 82 90

ISBN: 978-84-9984-615-6

DOI: [10.33115/c/9788499846156_19](https://doi.org/10.33115/c/9788499846156_19)

Girona, 2024

No es permet un ús comercial de l'obra original ni la generació d'obres derivades per altres persones que no siguin les propietàries dels drets. És la llicència més restrictiva ja que només permet que altres persones es descarreguin l'obra i la comparteixin amb altres sempre i quan en reconeguin l'autoria, però sense fer-ne modificacions ni ús comercial.

ÍNDEX

Presentació	7
-------------	---

EL MÓN RURAL. LA FI DE LES VIL·LES I LES NOVES FORMES D'EXPLOTACIÓ

La vil·la de la Gran Via-Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona) durant l'Antiguitat Tardana	10
---	----

Marta Prevosti Monclús, Rosario Navarro Sáez, Ramon Coll Monteagudo

La <i>villa</i> dels <i>Castellets</i> entre el baix imperi romà i l'època visigòtica (segles v-viii dC)	29
--	----

Adrià Cubo Córdoba, Jordi Morera Camprubí, Josep Francesc Roig Pérez

Arqueologia dels espais de producció al jaciment de Santa Margarida (Martorell). Estructures de combustió, treballs agrícoles i manufactura en un assentament en transformació	42
---	----

Esther Travé Allepuz, Pablo Del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs

EL TERRITORI. UN ESPAI EN TRANSFORMACIÓ QUE CAL CONTROLAR

Los últimos romanos en los límites de la romanidad. El extremo occidental de la tarraconense entre germanos y vascones	56
--	----

Jose A. Lecanda

Redescobrint el paisatge medieval del <i>Laci du sud</i> (Itàlia). El <i>Monti Aurunci Project</i> (MAP)	74
--	----

Edoardo Vanni, Federico Saccoccio

Les Terres de Ponent a la Tardoantiguitat (segles iv-viii). Aproximació a la xarxa de poblament i les vies de comunicació	92
---	----

Montse Baiges Minguella

Continuitats i ruptures del poblament romà baiximperial i tardoantic a l'extrem nord-est de l' <i>Ager Tarraconensis</i> (comarques de l'Alt Penedès, Baix Penedès i Garraf)	110
--	-----

Francesc Florensa Puchol, Magí Miret-Mestre

De Tàrraco i l' <i>ager tarraconensis</i> occidental a Tarragona i el camp entre els segles v i xii. Cap a un nou relat històric	136
---	-----

Joan Josep Menchon Bes

El Castellot de Castellví de la Marca (Barcelona), entre l'antiguitat i els feus 151

Ramon Martí, Cristian Folch, Jordi Gibert, Xavier Gonzalo

CIUTATS I VILATGES. ENTRE EL MÓN CLÀSSIC I EL MÓN FEUDAL

Gerunda entre el baix imperi i l'alta edat mitjana 169

J. M. Nolla

La transformació d'Aix-en-Provence (França) entre l'Antiguitat i l'inici de l'edat mitjana 176

Núria Nin

Roses, de la tardoantiguitat a l'època medieval 199

Marc Bouzas i Lluís Palahí

El pas de l'antiguitat a l'edat mitjana al jaciment de l'Esquerda, Osona. Darreres novetats de la recerca arqueològica 213

Imma Ollich, Montse Rocafiguera, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Esther Travé

Un conjunt ceràmic del segle VI dC a Blanes (la Selva) 228

Joan Llinàs i Pol

L'ESPIRITUALITAT. DELS NOUS RITUALS FUNERARIS A L'APARICIÓ DE LES PRIMERES ESGLÉSIES CRISTIANES

La cultura material d'un monestir Prepirinenc a Catalunya dels visigots a la implantació del feudalisme a Santa Cecília dels Altmiris 238

Walter Alegria Tejedor, Marta Sancho i Planas

Le quattro chiese di Coccabile di Copparo (FE). Una testimonianza di continuità di culto dal V-VII sec. ai giorni nostri 253

Flavia Amato, Marco Bruni, Chiara Guarnieri

El yacimiento de «A Capela» un eslabón en la historia de Catoira 264

Diego Piay Augusto

El jaciment romà de Ca la Madrona, Mataró. Resultats preliminars 276

Jordi Ardiaca Rodríguez

Canvi de paradigma en el món funerari durant l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana al Prepirineu? El cas de la bauma dels Ossos del Clot del Llop (Gironella, Berguedà) 290

Rosa Soler Acedo, Marta Sánchez Soler, M. Eulàlia Subirà

Esquelles o campanes? Revisió de materials sonors del monestir del Bovalar (Segrià, segles vi-viii)	299
Laura de Castellet	
Els orígens de l'església parroquial de Sant Esteve de Canapost (Forallac, Baix Empordà)	309
Jordi Oliver Vert	
ABSTRACT (català)	319
ABSTRACT (español)	327
ABSTRACT (english)	335

CANVI DE PARADIGMA EN EL MÓN FUNERARI DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA I L'ALTA EDAT MITJANA AL PREPIRINEU? EL CAS DE LA BAUMA DELS OSSOS DEL CLOT DEL LLOP (GIRONELLA, BERGUEDÀ)

Rosa Soler Acedo,¹ Marta Sánchez Soler,² M. Eulàlia Subirà³

INTRODUCCIÓ

A la comarca del Berguedà hi ha 16 balmes o coves documentades amb registre arqueològic que conté restes antropològiques datades de manera relativa segons la tipologia i cultura material d'època prehistòrica (fig. 1; tau. 1) (Castany et al., 1990; Pedro, 2002; Rovira, 1978). Entre elles hi ha la Balma dels Ossos del Clot del Llop, situada a Cal Bassacs (Gironella), a una alçada de 490 m respecte al nivell del mar, i delimitada per la carena de Can Peucurt al sud-est, el rec dels Tòrracs al sud i el riu Llobregat a l'oest.

La bauma dels Ossos del Clot del Llop va ser localitzada i parcialment excavada l'any 1978 pel grup de Prehistòria del Museu de Berga, sota la direcció de Josep Carreras i Lluís Guerrero. Durant els treballs arqueològics, es van dur a terme 3 cales; una primera a l'exterior de la roca, davant la balma, una segona més petita i profunda a la mateixa zona que la primera, per tal d'observar el potencial estratigràfic, i una tercera a l'interior de la balma, sent aquesta última l'única cala arqueològicament positiva, amb una potència d'uns 20 cm (fig. 2). A causa de les característiques fisicoquímiques del sediment, en el qual hi va haver un procés de cimentació, durant la intervenció arqueològica es va decidir extreure part de les restes d'origen antropològic incloses en blocs sedimentaris, els quals van ser

¹ Societat d'Arqueologia del Berguedà. Universitat Autònoma de Barcelona (Unitat d'Antropologia Biològica - BABVE).

² Societat d'Arqueologia del Berguedà.

³ Universitat Autònoma de Barcelona (Unitat d'Antropologia Biològica - BABVE).

consolidats i emmagatzemats, conjuntament amb les restes totalment excavades, al Dipòsit del Museu de Berga.

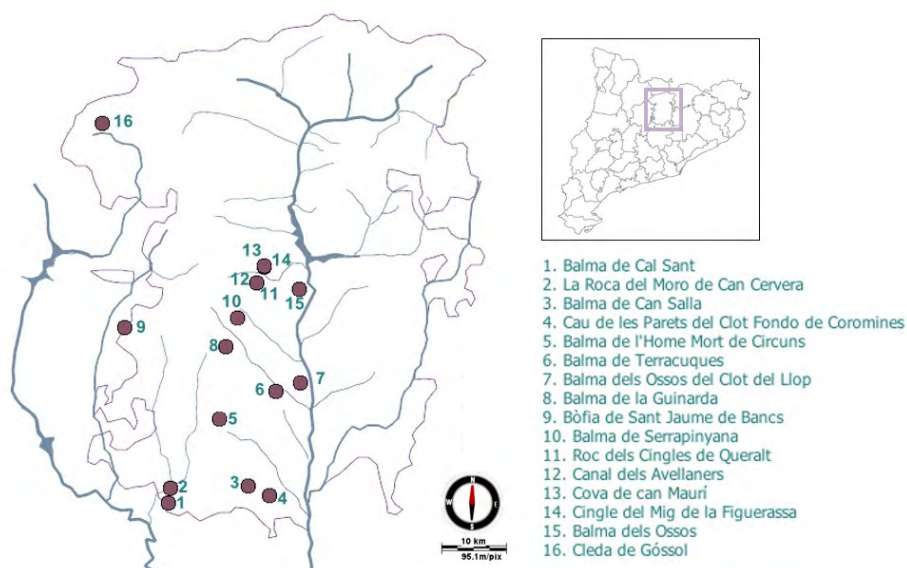

Figura 1. Mapa del Berguedà amb la localització de les balmes i coves sepulcral prehistòriques descrites fins al 2021. Font: Societat d'Arqueologia del Berguedà.

Taula 1. Informació general de les balmes i coves sepulcral prehistòriques del Berguedà descrites fins al 2021. Font: pròpia.

Jaciment	Num. Mapa	Cronologia relativa	Municipi	Alçada	Descripció
Balma de Cal Sant	1	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	557 m	Restes antropològiques (1 individu) i ornaments.
La Roca del Moro de Can Cervera	2	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	469 m	Restes antropològiques (8 individus).
Balma de Can Salla	3	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	560 m	Restes antropològiques (3 individus) i ornaments.
Cau de les Paret del Clot Fons de Coromines	4	Bronze mitjà (1400 aC)	Viver i Serrateix	560 m	Restes antropològiques (5 individus), ceràmica a mà i ornaments.
Balma de l'Home Mort de Circuns	5	Bronze mitjà (1400 aC)	Montclar	661 m	Restes antropològiques (23 individus), ceràmica a mà, indústria lítica i ornaments.
Balma de Terracuques	6	Neolític Final	Casserres	525 m	Restes antropològiques i ornaments.
Balma dels Ossos del Clot del Llop	7	Calcolític (3200 – 2500 aC)	Gironella	490 m	Restes antropològiques i ceràmica a mà.
Balma de la Guinarda	8	Calcolític – Bronze	Espunyola	680 m	Festes antropològiques, fauna i ceràmica a mà.
Bòfia de Sant Jaume de Bancs	9	Bronze antic (1800 aC)	Montmajor	1.010 m	Restes antropològiques (19 individus), ceràmica a mà, indústria lítica, ceràmica i fauna.
Balma de Serrapinyana	10	Calcolític – Bronze	Avià	790 m	Restes antropològiques i ceràmica a mà.
Roc dels Cingles de Queralt	11	Bronze	Berga	1300 m	Restes antropològiques.
Canal dels Avellaners	12	Neolític - Medieval	Berga	995 m	Restes antropològiques (2 individus).

Jaciment	Num. Mapa	Cronologia relativa	Municipi	Alçada	Descripció
Cova de Can Maurí	13	Bronze final (1000 aC)	Berga	1.200 m	Restes antropològiques (9 individus).
Cingle del Mig de la Figuerassa	14	Bronze	Berga	1200 m	Restes antropològiques.
Balma dels Ossos	15	Calcolític (2000 aC)	Berga	718 m	Restes antropològiques (19 individus), ceràmica a mà, indústria lítica i òssia i ornaments.
Cleda de Gósol	16	Bronze	Gósol	1450 m	Restes antropològiques, ornaments i ceràmica a mà.

*La datació relativa de la Balma dels Ossos del Clot del Llop s'ha desestimada per la datació absoluta de C14 realitzada per Beta Analytic Testing Laboratory (fig. 5).

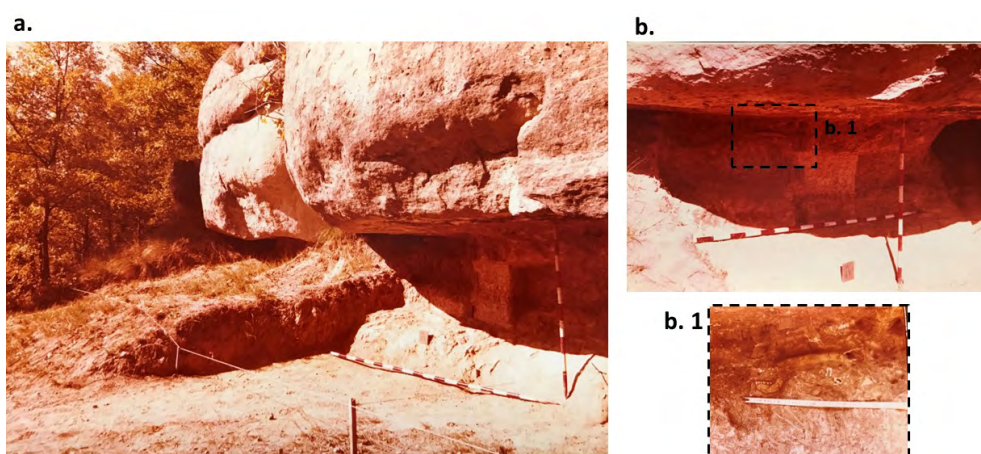

Figura 2. Documentació fotogràfica de la intervenció arqueològica del 1978. a) Fotografia general de l'excavació; b) Secció estratigràfica; c) Detall de l'estrat amb contingut antropològic. Font: Josep Carreras.

Durant els treballs arqueològics només es van trobar restes d'origen antropològic, fet que dificultava la datació del jaciment. Prospectant les proximitats d'aquest, es va trobar un fragment de ceràmica prehistòrica, que conjuntament amb la tipologia d'enterrament en balma, similar a altres de la comarca (fig. 1, taula 1), es va considerar que es tractava d'un enterrament col·lectiu de període calcolític (3200 aC – 2500 aC).

Aquestes restes van romandre al Dipòsit del Museu de Berga fins al 2019, quan van ser totalment excavades i es van estudiar les restes antropològiques recuperades, arran d'un Treball Final de Màster (Soler, 2020). L'objectiu principal d'aquest era obtenir una primera valoració de la mostra poblacional recuperada durant l'excavació del 1978, per tal d'aportar més informació sobre les poblacions calcolítiques que van viure al Berguedà. Aquest estudi antropològic requeria acotar el context cronològic de les restes de manera absoluta mitjançant C14,⁴ a la vegada que tenir en compte la tipologia de jaciment i el ritual funerari per poder fer una bona interpretació dels resultats de l'estudi antropològic.

4 Datació de C14 realitzada per Beta Analytic Testing Laboratory.

ESTUDI ANTROPOLÒGIC

El material antropològic analitzat en l'estudi antropològic es trobava en 23 blocs de matriu sedimentària compacta i consolidada, de mida i contingut variable, i 13 bosses que contenien restes aïllades. L'estudi s'ha realitzat tenint en compte la metodologia habitual en estudis antropològics (Alemán Aguilera et al., 1997; AlQahtani et al., 2010; Campillo, 1994; Campillo i Subirà, 2004; Finnegan, 1978; Hauser i De Stefano, 1989; Mann i Hunt, 2005; Pokines i Symes, 2014; Schaefer et al., 2009; White et al., 2012). Un cop totes les restes excavades, la mostra estudiada va ser de 230 restes òssies representatives de gran part de l'esquelet, les falanges de les mans i les peces dentals les restes òssies més representades (NME) (fig. 3 - a.). A partir del nombre repetitiu de temporals esquerres i incompatibilitats osteològiques es va establir un nombre mínim de 10 individus (NMI = 10). En l'àmbit demogràfic (fig. 3 - b.), estaven representades totes les categories d'edat, amb 2 individus subadults i 8 adults. Pel que fa al diagnòstic de sexe, aquest només es va poder estimar en 5 dels individus adults, sent tots ells femenins o al·lofís. Pel que fa a l'estat de salut de la mostra poblacional, només es van observar patologies a la cavitat oral; 19 càries (fig. 3 - c.), majoritàriament localitzades a la corona i amb afectació a l'esmalt; i 2 fistules mandibulars. Al maxil·lar de l'Individu 2 també es va observar una anomalia en l'erupció de l'incisiu 21.

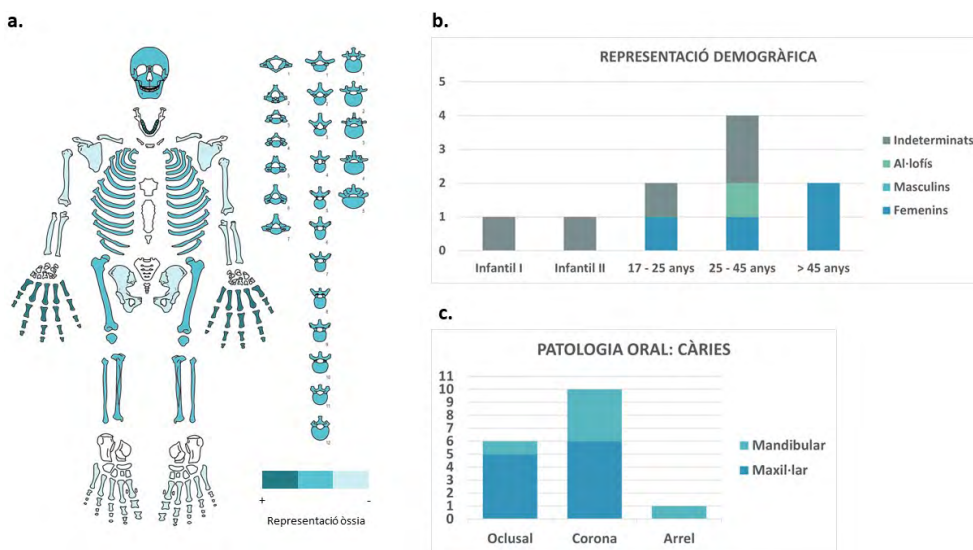

Figura 3. a) Representació òssia del conjunt estudiat; b) Representació demogràfica del NMI establert; c) Patologia oral en forma de càries del conjunt estudiat. Font: pròpia.

Així mateix, l'excavació al laboratori dels blocs sedimentaris també va posar de manifest que no totes les restes òssies es trobaven en desconnexió, com es creia inicialment. L'individu 1 (de datació més recent) presentava la connexió anatòmica del maxil·lar, mandíbula, forat occipital i les 7 vèrtebres cervicals (fig. 4).

Els resultats obtinguts de les analítiques de C14 donen una datació absoluta al jaciment que va de l'Antiguitat Tardana (Individu 2: 656-727 Cal AD – Beta-555694) a l'alta edat mitjana (Individu 1: 938-1018 Cal AD – Beta-555693) (fig. 5). Aquests resultats contradueixen el context cronològic de partida, de manera que la interpretació del jaciment ha de ser totalment diferent.

Figura 4. Documentació gràfica de l'individu 1 on s'observa la connexió anatòmica de les restes òssies. Font: elaboració pròpia.

DISCUSSIÓ

L'estudi de les restes de la bauma dels Ossos del Clot del Llop posa de manifest la importància de treballar amb restes ben contextualitzades cronològicament per poder fer una bona interpretació dels resultats obtinguts. Tot i que les dades de l'estudi antropològic serien les mateixes, el context sociocultural i polític dels individus estudiats i la informació que aquests ens aporten sobre el seu entorn, és molt diferent. El fet que un enterrament en bauma, típicament d'època prehistòrica, dati d'un període històric on el cristianisme ja existeix, aporta informació sobre la complexitat que existeix en les poblacions que van de l'Antiguitat Tardana al període Alt Medieval. Aquests resultats, doncs, fan replantejar el context i la interpretació del jaciment, alhora que generen noves evidències que recolzen la pervivència de poblament durant aquest període a la comarca del Berguedà i a la Catalunya Central, i genera noves preguntes sobre els rituals funeraris que s'associen a aquest període.

Context històric

Pel que fa al context històric, s'han obtingut dues datacions situades en períodes diferents (fig. 4). La datació més antiga correspon al final de l'època visigoda, moment del qual es té molt poca informació de la zona del Baix Berguedà, la majoria provinent d'excavacions arqueològiques realitzades als anys noranta. Durant la intervenció arqueològica a la zona de Sant Marc l'any 1989, es van trobar una sivella d'estil visigòtic que fa pensar en la possibilitat d'un espai d'hàbitat o necròpolis d'aquest període en aquesta zona (Caballé, 1989). Al Serrat dels Tres Hereus, entre Casserres i Avià, es va trobar una ocupació que iniciaria a finals del segle VII-VIII (Rodrigo et al., 2007). En aquest cas es tracta d'un seguit d'estructures d'hàbitat construïdes aprofitant les antigues estructures de l'assentament romà. A part d'aquests dos espais, no es coneix cap altre assentament d'aquesta època. Pel que fa a necròpolis, la més important quant a extensió i informació obtinguda és la de l'Accés Est de Casserres, que té una continuïtat des del segle VI dC fins a l'XI dC (Carrascal, 2021; Carrascal et al., 2017).

La segona datació, i la més propera en l'actualitat, correspon al període Comtal. Aquesta és una època en què existeix una xarxa molt desenvolupada d'esglésies i tot un seguit de castells que controlaven el territori. També es té informació documental on es parla de les primeres vil·les i cases que acaben esdevenint pobles i masies al llarg de l'època medieval (Camprubi, 2006).

Tanmateix, les dues datacions es troben delimitant el període que la historiografia tradicional ha descrit com la despoblació de la Catalunya Central després de les ràtzies islàmiques i, sobretot, després de la revolta d'Aissó, quan aquesta zona hauria quedat completament abandonada. Durant segles s'ha parlat d'aquest abandó i de la posterior repoblació de la regió, però realment aquesta teoria comença a ser molt criticada, ja que és molt difícil d'imaginar que no visqués ningú en tota la Catalunya Central durant més de cinquanta anys. La continuïtat d'enterrament en llocs com la Necròpolis de l'Accés Est de Casserres ja va donar una idea de continuïtat de poblament durant aquest moment al Berguedà. El fet que les datacions de la Balma dels Ossos, que no és un enterrament típic, mostrin una utilització d'aquesta com a espai funerari abans i després de la repoblació, és encara més rellevant. Una necròpolis pot ser identificada amb facilitat com a lloc d'enterrament i acostuma a estar senyalitzada i pot ser reutilitzada, però una balma com aquesta és més difícil d'identificar, de manera que la seva continuïtat reitera el fet que aquesta zona mai va estar despoblada i que segurament, el que passa a finals del segle IX i X és que els Comtats prenen el poder efectiu sobre la zona i l'organitzen (Camprubi, 2006). Així mateix, ens mostra un espai que devia ser important per la població per a enterrar-hi els seus, sense saber si es tracta d'un grup concret o de tota la població. Restava encara una part de la balma per excavar, de manera que actualment només s'ha pogut estudiar una part del registre arqueològic d'aquesta.

Tipologia d'enterrament

Una altra qüestió important és la determinació de la tipologia d'enterrament. En el període calcolític aquest enterrament quedava ben enquadrat, amb molts altres exemples d'enterraments similars. L'estat de la qüestió fet per Jordi Roig l'any 2019 sobre les tipologies d'enterrament en el període visigot i Comtal posa de manifest que el jaciment estudiat costa més d'encaixar amb les tipologies descrites fins al moment. Segons aquest estudi en època visigoda hi ha descrites diferents tipologies d'enterrament; les esglésies sepulcral, necròpolis en extensió i enterraments anòmals (Roig, 2019).

Les esglésies sepulcral no eren pensades per la missa diària sinó que tenien des d'un principi una funció principalment funerària. Eren monuments vinculats a la necròpolis i estaven construïdes per contenir enterraments. També acostumaven a estar rodejades d'altres tombes excavades pels voltants de l'edifici. Un exemple que podem trobar a la zona del Berguedà és Sant Llorenç a Guardiola de Berguedà, on es va trobar una església paleocristiana amb enterraments d'entre els segles VII i X (D. A., 2014). Pel que fa a les necròpolis en extensió, aquestes no tenien cap mena d'estructura pròxima. Aquest tipus de necròpolis poden estar completament aïllades o pròximes a llocs d'assentament, i el nombre d'enterraments pot anar des d'unes poques tombes a grans necròpolis. No molt lluny de la Balma dels Ossos hi trobem una necròpolis d'aquesta tipologia, concretament la necròpolis de l'Accés Est de Casserres (Carrascal, 2021). Finalment, hi hauria els enterraments anòmals, enterraments que no estan fets en

tombes excavades expressament per complir aquesta funció, sinó que aprofiten altres estructures com pous o sitges. Alguns d'aquests enterraments estan ben col·locats dins de les estructures, tot i que la majoria estan en posicions molt poc naturals, com si haguessin estat llançats directament a les estructures.

En època comtal, comencen a generalitzar-se els enterraments en els cementiris de les esglésies. És al llarg del segle IX i X quan es construeix la primera xarxa d'esglésies preromàniques. Al Berguedà hi ha molts exemples d'aquestes esglésies, tot i que moltes van ser destruïdes quan es van aixecar els nous edificis d'estil romànic, segles més tard, i només se'n coneixen els vestigis que s'han pogut trobar en intervencions arqueològiques. Aquestes esglésies normalment acostumen a estar rodejades d'enterraments. Per exemple, una de les esglésies que han sigut excavades és la de Sant Quirze de Pedret, on es van trobar enterraments al voltant de l'església i alguns a l'interior (López i Caixal, 1995).

L'enterrament de la Balma dels Ossos del Clot del Llop no acaba de coincidir amb cap de les tipologies mencionades anteriorment. Si s'hagués de relacionar amb una d'elles seria amb la d'enterraments anòmals, però fins i tot així, no acaba de concordar del tot, ja que no s'està reaprofitant cap espai antròpic i la seva utilització seria prolongada en el temps, no d'un sol ús.

En època visigoda també s'han documentat enterraments en cova, com a Riocueva (Gutiérrez i Hierro, 2019) o las Penas (Hierro, 2011), dos jaciments de Cantàbria. En aquest cas es tractaria de coves de grans dimensions que complien una funció sepulcral i en les quals s'han trobat restes de diferents individus articulats amb els seus respectius aixovars. Aquesta tipologia, tot i ser més similar a la de la Balma dels Ossos també presenta certes diferències. Primer de tot, es tracta d'una balma de poca profunditat en comptes d'una cova de grans dimensions i amb galeries, la qual cosa va contribuir a la remoció de les restes i pèrdua de possibles connexions. A més, en les coves, la majoria d'enterraments tenen connexió anatòmica i aixovar a diferència de la balma, on la majoria d'individus no tenien connexió i no es va trobar cap element no ossi en context arqueològic. La dinàmica d'utilització de la balma fa pensar més en les dinàmiques documentades en coves sepulcral d'època prehistòrica, on es van dipositar individus successivament, arraconant les restes òssies dels individus dipositats amb anterioritat.

CONCLUSIONS

L'estudi de la Balma dels Ossos del Clot del llop ha posat de manifest la importància d'obtenir datacions absolutes dels jaciments per tal de poder contextualitzar correctament els resultats que es poden derivar de l'estudi de les restes que es recuperen. En aquest sentit, seria necessari tornar a estudiar i datar de manera absoluta totes les balmes i coves sepulcral del Berguedà. Les noves datacions del jaciment han permès obtenir més dades i coneixement de la història del Berguedà compresa entre l'antiguitat tardana i l'alta edat mitjana. Aquestes posen de manifest la pervivència de població en aquesta regió i suggereix una tipologia d'enterrament per aquest període fins ara tipificada en època del Bronze i el Calcolític. Les dades obtingudes fins al moment, però, no són suficients per entendre la dinàmica de l'enterrament ni el ritual funerari de la balma, de manera que és necessari continuar treballant-hi, ja que es tracta d'un enterrament que trenca els paradigmes precedents.

BIBLIOGRAFIA

- Alemán Aguilera, I., Botella López, M. C. i Rodríguez, Ruiz, L. (1997). Determinación del sexo en el esqueleto postcraneal. Estudio de una población mediterránea actual. <https://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=125809>
- AlQahtani, S. J., Hector, M. P. i Liversidge, H. M. (2010). Brief communication: The London atlas of human tooth development and eruption. *American Journal of Physical Anthropology*, 142(3), pp. 481-490. <https://doi.org/10.1002/ajpa.21258>
- Caballé, A. (1989). Memòria-informe tècnic dels treballs d'excavació d'urgència a l'entorn de Sant Marc de Cal Bassacs (Gironella, Berguedà).
- Campillo, D. (1994). Paleopatología, los primeros vestigios de la enfermedad, II. Fundació Uriach 1838.
- Campillo, D. i Subirà, E. (2004). Antropología física para arqueólogos (p. 270).
- Camprubi, J. (2006). Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (segles IX-XI). La formació del comtat.
- Carrascal, S. (2021). Catalunya a l'Alta Edat Mitjana a través de la necròpolis d'«Accés Est de Casserres». <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.35966.51524>
- Carrascal, S., Chimenos-Küstner, E., Isidro, A. i Malgosa, A. (2017). Alteraciones en la ATM en la población altomedieval de «Accés Est de Casserres» (Berguedà, Barcelona).
- Castany, J., Sánchez, E., Guerrero, L., Carreras, J., Mora, R. i Vila, G. (1990). El Berguedà: de la prehistòria a l'antiguitat.
- DDAA. (2014). «Nou monestir de Sant Llorenç». Restaurar o reconstruir. Actuacions del Servei de Patrimoni Arquitectònic Local en els monuments. Memòria SPAL 2002-2012, I, pp. 455-484.
- Finnegan, M. (1978). Non-metric variation of the infracranial skeleton. *Journal of anatomy*, 125(1), pp. 23-37. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/632214><http://www.pubmedcentral.nih.gov/articlerender.fcgi?artid=PMC1235564>
- Gutiérrez, E. i Hierro, J. Á. (2019). Rioceva, una cueva sepulcral de época visigoda (siglos VII-VIII) en la zona costera de Cantabria. *Anejos de Nallos: Estudios interdisciplinarios de arqueología*.
- Hauser, G. i De Stefano, G. F. (1989). Epigenetic Variants of the Human Skull (Schweizerbart, Ed.).
- Hierro, J. Á. (2011). La utilización sepulcral de las cuevas en Época Visigoda: los casos de Las Penas, La Garma y el Portillo del Arenal (Cantabria).
- López, A. i Caixal, A. (1995). Església de Sant Quirze de Pedret, Cercs. Excavacions arqueològiques. Campanyes 1989-1992. *Quaderns Científics i Tècnics*, 6: Investigacions arqueològiques i històriques al Berguedà (II).
- Mann, R. W. i Hunt, D. R. (2005). *Photographic Regional Atlas of Bone Disease: A Guide to Pathologic and Normal Variation in the Human Skeleton*.

- Pedro, M. (2002). Memòria-informe de la prospecció dels jaciments pardolmènics de Catalunya (nordest peninsular): comarques de l'Anopia, del Bages i del Berguedà.
- Pokines, J. T. i Symes, S. A. (2014). *Manual of Forensic Taphonomy*. Dins CRC Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-382165-2.00004-0>
- Rodrigo, E., Gibert, J. i Folch, C. (2007). L'ocupació de l'Alta Edat Mitjana del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà).
- Roig, J. (2019). *Prácticas funerarias de época visigoda y altomedieval (siglos vi al x): el ejemplo arqueológico del noreste peninsular (Cataluña)*.
- Rovira, J. (1978). *Notas sobre las cavidades sepulcrales de la Edad del Bronce en Cataluña*.
- Schaefer, M., Black, S. i Scheuer, L. (2009). *Juvenil Osteology: A Lab and Field Manual*.
- Soler, R. (2020). *La Bauma dels Ossos del Clot del Llop. Estudi Antropològic*. Inèdit.
- White, T., Black, M. i Folkens, P. (2012). *Human Osteology* (A. P. Elsevier, Ed.; 3rd editio).